

- С. 129–137; Повикова Е. В. О соотношении публично-правовых и частно-правовых начал в экологическом законодательстве // Гос. и право. — 2000. — № 3. — С. 59–64; Васильева М. И. Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве // Гос. и право. — 1999. — № 8. — С. 49–62; Костицкий В. Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації // Право України. — 1998. — № 1. — С. 67–72.
22. Шемшученко Ю. В центрі уваги відділення — проблеми екологічного, господарського, аграрного та земельного права // Вісн. Академії правових наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 522.
23. Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Zweiter Band. Welthistorische Perspektiven. — München, 1923. — S.98.
24. Там само.

УДК 340.11

О. В. Сердюк,
*канд. філос. наук, доц. кафедри соціології та політології
Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, зав. лабораторії
Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України (Харків)*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАВОЗНАВСТВІ: ЗМІНА ПАРАДИГМ

Методологічна рефлексія, осмислення власних основ, умов, засобів і завдань пізнання — необхідна сторона розвитку кожної конкретної науки. Однак посилення уваги до рефлексії характерно для тих етапів розвитку науки, коли виникають сумніви в надійності вихідних засад теорії. Ще на початку минулого століття Г. Радбрух помітив, що інтерес до методології — ознака «хвороби науки», на що Б. Кистяківський заперечив, що втрата інтересу до методології може бути «причиною хвороби» [20, с. 3; 5, с. 32]. Характерною рисою нинішнього етапу розвитку вітчизняної юридичної науки є подолання вузьконормативного підходу до осмислення правової реальності, відповідно до якого сформувалися і домінуюча в теорії права фундаментальна теоретична схема, і концептуально-методологічні установки в правопізнанні в цілому. Саме цим обумовлена значимість методологічних досліджень, які мають бути внутрішньою рефлексією науки. Вітчизняна правова наука в останні роки характеризується посиленням уваги до методологічної проблематики. Досить активно досліджуються як загальні проблеми правопізнання, так і методологічні проблеми галузевих наук [7; 13; 20]. Особливе значення має постановка таких проблем у рамках філософії права, що в останні роки інституалізувалась в Україні і є важливим чинником теоретичного розвитку правознавства [6; 8; 12; 15]. Однак проблематика та концептуальна побудова методологічних досліджень все ще немає чіткого окреслення, тому її внутрішня рефлексія залишається актуальною.

Неможливо, а можливо, й не варто проводити жорстке інституційне та організаційне розмежування «радянської» та «пострадянської» традицій в методології правопізнання, оскільки така «методологічна люстрація» в кінцевому підсумку матиме надто високу соціальну ціну й порушить природний процес теоретико-

методологічних трансформацій вітчизняної правової науки. Таке завдання має вирішуватись засобами самої правової науки, перш за все — в рамках внутрішньодисциплінарного «методологічного дискурсу», який має бути органічним та позбавленим будь-яких свідомих зовнішніх «стимулів» (адміністративних, політичних, ідеологічних). Завданням цієї статті є визначення принципових рис сучасної ситуації в правопізнанні на основі виділення змісту та направленості парадигмальних змін у тлумаченні сутності методології правознавства.

Хоча в літературі в даний час не сформувався єдиного визначення предмета методології, як основний об'єкт методологічних досліджень найчастіше виділяється аналіз наукових теорій і науково-практичної діяльності. Однак при цьому слід погодитись з висновком Б. Г. Юдіна, який відзначив «неможливість дати аналітичне визначення методології через виділення її предметної галузі, оскільки ця галузь різнорідна і безупинно трансформується» [22, с. 11]. Тобто визначення має бути функціональним і окреслювати лише загальний контур проблематики, інакше залишається можливість перетворити методологічне знання на «нормативні» теоретичні приписи, якими мають керуватись дослідники. Саме такий характер мали уявлення про сутність методологічного знання, які існували в радянському правознавстві вже з початку 1920-х рр., а в «трансформованому вигляді» окремі риси такого підходу зберігаються і в сучасних умовах в різних спробах обґрунтовувати теоретичний «монізм» або ж ввести інші стандарти та норми наукового пізнання. Як відзначав І. Разумовський на початку 1920-х рр., «правильний методологічний підхід до юридичних понять полягає в тому, щоб підходити до них як до понять історичного матеріалізму [16, с. 9]. Ця теза стала основою для оформлення «радянської (марксистської) парадигми методологічного знання», що ґрунтується на двох базових положеннях: а) застосування до правопізнання гносеологічних та епістемологічних постулатів марксизму; б) пізнання права, виходячи з «класової природи» його специфічної форми — «радянського права», тобто права тоталітарного ладу, що формується. Намагаючись визначити сутність методології через її базові засади (принципи) Д. Магеровський відзначав, що у своїй сукупності методологічні принципи утворюють «єдиний теоретичний метод пізнання права». Зміст методологічних принципів визначається базовими положеннями «марксистської теорії соціального буття та марксистською методологією діалектичного матеріалізму: «залежність свідомості від буття»; «розгляд предмета діалектично — як суперечливого буття, що розвивається»; «включення практики (діяльності), як критерію і мети пізнання». Він виділяє такі методологічні принципи: а) «діалектичний — ставить радянське право у зв'язок із усіма соціальними відносинами, що існують у суспільстві; б) економіко-матеріалістичний — розкриває залежність правових відносин від виробничих відносин і обумовленість обох ступенем розвитку продуктивних сил; в) соціально-класовий — розкриває ті класові протиріччя, що продовжують існувати в суспільстві... і народжують своєрідні функції радянського права... які в межах, обумовлених характером розвитку продуктивних сил, дають можливість панівному класу керувати діями соціальних груп і класів, насильно видозмінювати

деякі соціальні відносини [22, с. 24–26]. Теоретичне ядро методології — певний тип праворозуміння, що ґрунтується на марксистських гносеологічних і епістемологічних постулатах. Саме тут у 1920-ті рр. проявилася досить помітна концептуальна розмаїтість марксистських досліджень. Однак ці розходження не виходили за рамки базових постулатів марксистської теорії (економічний детермінізм, зв'язок права з інтересами класу й т. ін.) і тому не створювали реального теоретичного плюралізму.

Методологічна проблематика із кінця 1920-х рр. була витиснута зі сфери наукового дослідження. Пануюча доктрина у філософії науки виходила з суто нормативного бачення методології, що задається конкретній науці ззовні, у вигляді готових процедур дослідження, що випливають з робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Але право тлумачення цих текстів було надано лише окремим науковцям. Фактично за своїм змістом це був прояв ідеологічного панування правлячої партії в сфері соціальних та гуманітарних наук. Теоретичні дискусії 1930-х рр. про праворозуміння (сутність права) — тому очевидне підтвердження.

Ситуація змінилася лише на початку 1960-х рр., коли питання методології стали предметом широкого обговорення, що було співзвучно загальній орієнтації радянського суспільствознавства на осмислення шляхів і засобів пізнання. Незважаючи на деяке ослаблення ідеологічного обмеження проблематики цих теоретико-методологічних досліджень, в основному збереглася установка на їхню нормативність для правової науки в цілому. Визнавалося існування «певних теоретичних схем, що мають нормативну силу», як «прескриптивних норм, як для сукупного, так і для індивідуального суб'єкта наукової творчості». Розробка таких нормативних схем покладалася на «марксистську методологію пізнання», яка формується за межами правової науки [9, с. 26]. Тим самим відбувається ідеологізація певного різновиду праворозуміння. В умовах недемократичного суспільства ідеологізація теорії підкріплюється її специфічною соціально-політичною інституалізацією, тобто включенням у систему цінностей, що підтримують державу і підтримуються державою.

Як відзначає І. Грязін, можна говорити про існування чотирьох парадигм методології правової науки в радянському правознавстві, які існували паралельно, переплітаючись і тісно взаємодіючи [2, с. 11]. Ця «мультипарадигмальність» методології правознавства стала відправним моментом для методологічних досліджень у правовій науці України.

Перша парадигма була вперше визначена в роботах В. П. Казимирчука, який завдання методологічних досліджень вбачав у тому, щоб визначити як «номенклатуру» використовуваних у правовій науці методів, так і їхні можливості, спосіб застосування, і, чи не найголовніше, — субординацію. При цьому методологія визначалася як «застосування обумовлених теоретичними принципами матеріалістичної діалектики системи логічних прийомів і спеціальних методів (способів) дослідження правових явищ [3, с. 44]. У своїй сукупності ці методи склали, на думку В. М. Сиріх, «метод правової науки», а методологія була теорією цього методу [18, с. 7].

Друга парадигма, найбільше повно визначена в роботах Д. А. Керимова, основний акцент робила на застосуванні в правопізнанні «загального методу» — матеріалістичної діалектики, категорії якої (насамперед ті, що відображають структурні і каузальні процеси) використовуються як пізнавальний засіб у переосмисленні змісту категорій правових наук. Важливо зауважити, що сам Д. А. Керимов відзначав, що його робота обмежується застосуванням законів і категорій діалектики не до права взагалі, а лише до його «сутнісних проявів», а для пізнання правових явищ на основі діалектики необхідні «колективні зусилля» [4, с. 35]. Корисність такого підходу для юридичної науки була досить спірною, тому що юридичний матеріал служив не більш ніж ілюстрацією того, що категорії діалектики універсальні як «посуд», що може бути наповнений чим завгодно.

Третя парадигма, представлена в найбільш завершеному вигляді в роботах А. М. Васильєва, основним змістом методології називає «специфічну логіку права і систему правових категорій, що відображають її», на основі чого власне і відбувається вирішення «проблеми самопізнання в правознавстві» [1, с. 39].

Четверта парадигма, що оформилася наприкінці 1970-х — початку 1980-х рр., представлена як у конкретних досліджених проблем правосвідомості, правовідносин, так і в роботах по історії політико-правових ідей, що були за своїми функціями скоріше методологічним дослідженням, ніж чисто історико-описовим. У межах цієї парадигми увага акцентувалась на двох тематичних блоках: а) аналіз соціокультурної обумовленості правопізнання (в роботах з історії правових ідей та правової науки), б) визначення ролі теорії як «способу» отримання нового знання (в роботах з теорії права). В останньому випадку визнавався системний характер правової науки, наявність в ній фундаментальних наукових проблем, що мають методологічне значення для дослідження конкретних правових явищ та процесів. Перелік таких фундаментальних (методологічних) проблем вже не обмежувався проблемою «сутності права», а поступово розширювався за рахунок формулювання інших проблем [10, с. 3–14]. При цьому було запропоновано інше розуміння методології, що вело від спрощеного «механічно-сумативного» визначення методології, як певним чином організованої системи методів, до більш складної картини, де головний акцент зміщався у бік аналізу методологічних функцій теоретичного знання (наприклад, нове рішення проблеми правовідносин повинне стати «способом» (методом) розкриття інших питань правової науки).

Наприкінці 1980-х рр. у радянському правознавстві всі сфери методологічного знання об'єднувало намагання отримувати певні стандарти, еталони наукового пізнання правових явищ, що мали відповідати світоглядним орієнтирам марксизму. Хоча безпосередньо нормативність методологічного знання не проголошувалась, але фактично визнавалась його іманентною ознакою.

На відміну від спрощених, ідеологічно заангажованих підходів, що були характерними для радянської правової науки, методологія в сучасній юридичній науці розуміється як складне багатоаспектне утворення, що є внутрішньою рефлексією правознавства, виведеною за межі «ідеологічного контролю»

[7, с. 8]. Але при цьому залишається домінуючою установка на гносеологічні канони «класичного позитивізму». Російський дослідник М. М. Тарасов, характеризуючи ситуацію в російській науці, вказує на позитивізм як основу методології правознавства [19, с. 5]. Цей висновок можна екстраполювати і на ситуацію в вітчизняній правовій науці. Безперечно, є підстави пояснювати це тим, що позитивізм як «методологічний канон» є найбільш адекватним тим соціальним функціям, які правознавство виконує у системі взаємодії «правова наука — юридична практика», хоча така взаємодія є обмеженою і повинна доповнюватись базовим елементом — «суспільство». А це потребує інших методологічних підходів, які мають заміщувати позитивізм або доповнювати його, при цьому суттєво трансформуючи його базові засади та принципи. В сучасних умовах ідеал природничонаукового знання перестає бути універсальним способом наукового пізнання, що загострює проблему методологічного самовизначення юридичної науки, що змушена відмовлятися від беззастережного слідування канонам «позитивної» науки. У зв'язку з цим має бути визначено ще один важливий чинник оновлення методології вітчизняної правової науки — критичне переосмислення можливостей беззастережного використання «теорії відображення» як основи гносеології права.

Уже в середині 1980-х рр. стала очевидною обмеженість позитивістських та постпозитивістських інтерпретацій методології. Методологічні дослідження потрапили під вплив постмодернізму [25, с. 4]. Не варто переоцінювати значення постмодернізму в розвитку правової науки, де його вплив, за свідченням А. Ханта, був обмеженим і фрагментарним [23, с. 509]. Але в галузі методологічних досліджень у 1980–1990-ті рр. деякі положення постмодернізму стали визначальними, дозволивши звернути увагу на деякі дійсно реальні проблеми розвитку юридичної науки. Відзначимо деякі з них, що належать до площини філософсько-правового аналізу.

1. Було сформульовано завдання переосмислення ролі юридичної науки не тільки як «інструментальної науки» стосовно практики, але й як аксіологічної (пов'язаної зі світом цінностей та ідей), риторичної (спрямованої на формування певних способів конструювання соціальної реальності і здатної на «переконання» за рахунок не логіки, а форми).

2. У розумінні суб'єкта правопізнання було істотно підірвано віру в його незалежність, створено обґрунтування релятивізму як універсального підходу в інтерпретації результатів наукового пізнання.

3. Розкрито взаємозв'язок наукових і позанаукових форм правопізнання, які визнавались однопорядковими, що значно послаблювало позитивістську установку на пріоритетність «наукової істини».

4. Обґрунтовано необхідність «соціологічної реконструкції» процесу одержання наукового знання. Розкрито природу сучасної правової науки як складно структурованого соціального інституту, що має не лише численні функціональні зв'язки з зовнішнім соціальним середовищем (в першу чергу, це — юридична практика, юридичні інститути (організації), політична система, ціннісні структури), а також й внутрішні соціальні регулятори. Розкриття регулятивної ролі

внутрідисциплінарних норм і стандартів наукової творчості давало пояснення такої нетривіальної але досить поширеної ситуації, коли задекларовані методологічні орієнтації розходилися з реальним процесом дослідження.

5. Очевидно, найбільше наочно постмодерністська «деконструкція» принципів методологічної свідомості виявляється в аналізі тих соціальних «посередників», що неминуче присутні в суб'єкт-об'єктних відносинах правового пізнання. Насамперед, було звернуто увагу на роль:

а) повсякденної мови і якісних «образів» позанаукового правопізнання, які воно здатне привнести в процес наукового пізнання;

б) професійної термінології, що значною мірою ґрунтується на термінології самого позитивного права і тому не може не визначати особливості наукового опису і пояснення правової реальності. Текст правових досліджень нормативно-правових текстів стає об'єктом соціолінгвістичного і семіотичного аналізу, що дозволяє виявити крос-культурні розходження, специфіку дії конкретно-історичних соціальних і політичних умов функціонування правової науки;

в) «стандартів» правового дискурсу як основи «риторики» правової науки, що припускає певні стандарти створення науково-правових текстів, у яких власне й об'єктивується теоретичне правопізнання. Проблеми тексту юридичної науки («риторики») як важливий напрямок методологічних досліджень у західній правовій науці мають давню традицію і цікаві результати, що часом дозволяють по-новому підходити до багатьох традиційних проблем.

За словами Р. Поста, нове бачення методології правового пізнання, що сформувалося під впливом постмодернізму, але не відтворювало його сліпо, стало однією з базових основ сучасного юридичного мислення в правовій науці. Значною мірою це пояснюється тим, що первісна програма постмодернізму в рамках правознавства була трохи пом'якшена, ослаблено її «деконструктивний порив» і прийнято деякі посилки «традиційних підходів», перш за все — нормативізму [26, с. 394]. В цілому можна говорити про те, що на рубежі тисячоліть методологія правової науки зазнала істотних змін як у своїй проблематиці, так і в розумінні предмета, завдань, світоглядних основ.

По-перше, поступово переборюється позитивістське по своїх установах уявлення про об'єкт методологічного знання, як обмеженого жорсткими дисциплінарними рамками правової науки. Таким об'єктом, безумовно, є юридична наука, але при цьому вона розуміється як складна, багаторівнева система знання, що існує в певному соціокультурному контексті і характеризується внутрішньою плюралістичністю і тісною взаємодією з позанауковими формами знання.

По-друге, сучасна методологія не обмежується проблемою методу, тобто чисто інструментальною стороною наукової діяльності. Вона органічно включає в коло своїх інтересів проблематику, що раніше виводилася за рамки спеціальних наук: питання епістемології (знання, пізнання), а у певному відношенні й онтологічну проблематику. Мова йде не про підміну (поглинання) філософської проблематики методологічним знанням, а про постановку філософських проблем у контексті спеціально-правової проблематики юридичної науки.

У цьому розумінні симптоматичне зміцнення позицій філософії права як однієї з юридичних наук.

По-третє, сучасна методологія правової науки орієнтована на пізнання реальних теоретико-пізнавальних проблем, що складаються в окремих сферах правового знання й у правовій науці в цілому. Вона не претендує на одержання нормативного знання, тобто встановлення «базових стандартів», «керівних початків» і т. п. наукової діяльності. У зв'язку з цим вона не акцентує уваги на таких традиційних параметрах (критеріях) наукового процесу як «істинність», «науковість» (не кажучи вже про «партійність»). Вона визнає, а у певному відношенні зміцнює й обґрунтовує, плюралістичність і багатомірність сучасного наукового знання про право і правові явища і процеси.

Ці зміни дозволяють говорити про те, що в сучасній правовій науці сформувався контур нової парадигми методологічного знання. Сприйняття цієї парадигми вітчизняним правознавством не може відбуватись шляхом механічного («сліпого») запозичення, без урахування специфіки національних традицій як у правовому житті, так і в теоретичному правопізнанні. Необхідні спеціальні дослідження, перш за все в сфері філософії права та інших загальнотеоретичних правових наук, які мають виконати надзвичайно тонку і делікатну функцію методологічної акультурації сучасних підходів у методології вітчизняного правознавства.

Література

1. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М.: Наука, 1976. — 234 с.
2. Грязин И. Н. Методология права как диалектика правопознания (о структуре методологии права) // Методология права: общие проблемы и отраслевые особенности. — Тарту, 1988. — С. 11.
3. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. — М.: Юрид. лит., 1965. — 204 с.
4. Керимов Д. А. Философские проблемы права. — М.: Юрид. лит., 1972. — 472 с.
5. Кистяковский Б. А. Методология и ее значение для социальных наук и юриспруденции // Юридический вестник. — 1917. — № 18. — С. 31–48.
6. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. — Чернівці: Рута, 1999. — 295 с.
7. Козюбра П. И. Понятие и структура методологии юридической науки // Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. трудов / Отв. ред. Н. И. Козюбра. — К., 1990. — С. 5–19.
8. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) // Проблеми філософії права. — К.; Чернівці, 2003. — Т. 1. — С. 27–32.
9. Комплексные социально-правовые исследования: опыт и проблемы. — М.: Наука, 1977. — 227 с.
10. Кудрявцев В. П., Васильев А. М. Право: развитие общего понятия // Советское государство и право. — 1985. — № 7. — С. 3–14.
11. Магеровский Д. Советское право и методы его изучения // Советское право. — 1922. — № 1. — С. 24–31.
12. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Х.: Право, 2002. — 328 с.
13. Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 грудня 2002 р. / Упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. — Х.: Право, 2003. — 427 с.
14. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновления в правовой сфере: Вопросы теории (от познания до понимания права): Монография. — Одесса: Юрид. л-ра, 2002. — 280 с.

15. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 1 (8). — С. 36–46.
16. Разумовский И. Октябрьская революция и методология права // Под знаменем марксизма. — 1927. — № 10–11. — С. 98–106.
17. Селівапов В. М. Право і влада суверенної України: Методологічні аспекти. — К.: Ін Юре, 2002. — 724 с.
18. Сырых В. М. Метод правовой науки: (Основные элементы, структура). — М.: Юрид. лит., 1980. — 176 с.
19. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход (попытка проблемного анализа) // Правоведение. — 2001. — № 1. — С. 33–49.
20. Тоцкий М. П. Наше литературное наследство // Право и жизнь. — 1923. — № 2. — С. 3–18.
21. Тулмин Ст. Человеческое понимание. — М.: Прогресс, 1984. — 327 с.
22. Юдин Б. Г. Логико-методологический анализ как направление изучения науки. — М.: Наука, 1986. — 261 с.
23. Hunt A. The Big Fear: Law confronts Postmodernism // McGill Law Journal. — 1990. — Vol. 35. — P. 508–540.
24. Mootz F. I. Postmodern Constitutionalism as Materialism // Michigan Law Review. — 1992. — Vol. 91. — P. 515–525.
25. Patterson D. Introduction // Postmodernism and Law / Ed. D. Patterson. — Dartmouth, 1994. — P. 1–7.
26. Post R. Postmodern Temptations // Yale Journal of Law and Humanities. — 1992. — Vol. 4. — P. 391–408.

УДК 342.34

О. В. Прішкіна,

*канд. юрид. наук, доцент кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

ГЛАСНІСТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Після проголошення незалежності в Україні розпочалася робота щодо створення нормативно-правової основи цивілізованих, демократичних відносин між державою і суспільством, а необхідною умовою таких відносин є надійний, постійний інформований облік між людиною і громадянським суспільством з одного боку та державою (в особі її органів та посадових осіб) — з іншого.

Становлення в Україні демократичної, правової держави пов'язано з забезпеченням принципу гласності, який відображає демократичні начала відносин між особою, суспільством і державою, а його реалізація дає можливість контролю суспільства за діяльністю державних органів. Демократія не може бути без гласності, без урахування державними структурами громадської думки, оскільки демократія — одна з основних форм політичної самоорганізації суспільства, яке базується на демократичних світоглядних і ціннісних постулатах, нормах, установках. Така самоорганізація суспільства об'єктивно потребує гласності, причому вона необхідна не тільки в стабільно розвиненому суспільстві, але й у суспільстві, яке перебуває на перехідному етапі розвитку.

Проблема правової регламентації та механізму реалізації принципу глас-